

Ιστορία της παραδόσεως των αρχαίων ελληνικών κειμένων*

Habent sua fata libelli

Ο αναγνώστης που δεν έχει ειδικά ενδιαφέροντα μελετώντας ένα αρχαίο κείμενο, είτε από το πρωτότυπο είτε από μετάφραση, σπάνια αναρωτιέται πώς το κείμενο αυτό έχει φθάσει ως τα χέρια-του· ακόμη πιο σπάνια θέλει να μάθει σε ποια σχέση βρίσκεται το κείμενο που έχει στα χέρια-του με τη μορφή του κειμένου, με την οποία κάποτε, πριν από πολλά χρόνια, ο συγγραφέας-του το παρέδωσε, αν ο ίδιος το παρέδωσε, στη δημοσιότητα. Αλλά και όταν ακόμη θέσει τα ερωτήματα, δεν του είναι εύκολο να βρει πρόχειρα απάντηση σ' αυτά, γιατί τα βοηθήματα που θα μπορούσαν να τον διαφωτίσουν είναι πολύ ειδικά, και για τον Έλληνα αναγνώστη τα περισσότερα ξενόγλωσσα¹.

* Το κείμενο που ακολουθεί έχει και αυτό την «ιστορία»-του. Αρχικά είχε προγραμματιστεί να δημοσιευτεί ως *Παράρτημα* σ' έναν από τους πρώτους τόμους της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*, ύστερα όμως από αρκετές αναβολές ορίστηκε να μπει στο τέλος του αρχαίου κόσμου (τόμος ΣΤ'). Τελικά ούτε και εκεί «χώρησε».

Πρόσφατα (18-5-81) μέρος του κειμένου αυτού αποτέλεσε το υλικό ενός δώρου μαθήματος στο Ελεύθερο Λαϊκό Πανεπιστήμιο της Δράμας. Το ζωντανό ενδιαφέρον που προκάλεσε όχι μόνο στο ευρύ κοινό, αλλά και σε πολλούς συναδέλφους φιλόλογους με οδήγησε στην απόφαση να το δημοσιεύσω από τις στήλες του *Φιλολόγου*.

Το κείμενο στη μορφή, με την οποία δημοσιεύεται σήμερα, έχει υποστεί κάποιες απαραίτητες τροποποιήσεις (προσθήκες, παραλείψεις κτλ.).

Για όσα έργα δε δίνονται ολοκληρωμένα βιβλιογραφικά στοιχεία στις σημειώσεις, αυτά βρίσκονται στην επιλογή βιβλιογραφίας.

1. Όταν συντασσόταν το κείμενο αυτό (1972), στην ελληνική γλώσσα δεν υπήρχε κανένα επαρκές ειδικό βοήθημα. Σήμερα (1981), ωστόσο, σε σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, τα πράγματα άλλαξαν· η ελληνόγλωσση βιβλιογραφία έχει εμπλουτιστεί με αρκετές και αξιόλογες μεταφράσεις σημαντικών σχετικών βοηθημάτων (βλ. παρακάτω επιλογή βιβλιογραφίας).

Με τα παραπάνω προβλήματα ασχολείται ένας ιδιαίτερος κλάδος της φιλολογίας, η *Ιστορία της παραδόσεως των αρχαίων κειμένων*, που προσπαθεί να ανιχνεύσει την τύχη και τις περιπέτειες που είχε ένα κείμενο, τους κινδύνους που διέτρεξε, τις αλλοιώσεις και φθορές που έπαθε, από τη στιγμή που βγήκε από τα χέρια του συγγραφέα-του ως τη στιγμή που εμείς το μελετούμε.

Αν επιχειρήσουμε μια αναδρομή στη ροή του χρόνου, θα διακρίνουμε τρεις μεγάλες περιόδους στην ιστορία της παραδόσεως² των κειμένων.

Η πρώτη ξεκινά από την τελευταία σύγχρονη έκδοση και φθάνει ως την πρώτη έντυπη έκδοση (*editio princeps*), δηλαδή καλύπτει το διάστημα από τις μέρες-μας περίπου ίσαμε την εποχή της εφεύρεσης της τυπογραφίας. Η διαφοροποίηση που συντελέσθηκε με την τυπογραφία ήταν ουσιαστική. Ως τότε τα κείμενα αντιγράφονταν με το χέρι πάνω σε έναν κώδικα που ήταν μοναδικός και είχε ατομικά χαρακτηριστικά· με την τυπογραφία τα κείμενα γίνονται έντυπα και αναπαράγονται με μηχανικά μέσα σε μεγάλο αριθμό αντιτύπων που είναι εντελώς όμοια μεταξύ-τους.

Η δεύτερη περίοδος καλύπτει το διάστημα από την εποχή της πρώτης έκδοσης ενός έργου ως την εποχή στην οποία ανάγεται το αρχέτυπο³-του. Είναι το διάστημα εκείνο στο οποίο τοποθετούμε και τα σωζόμενα χειρόγραφα ενός έργου αλλά και τα χαμένα, τα οποία μπορούμε να ανασυγκροτήσουμε με τρόπο αρκετά βέβαιο (*αρχέτυπα*). Μολονότι τα δύο ακραία προσδιοριστικά χρονικά όρια για την περίοδο αυτή δεν είναι τα ίδια για όλα τα έργα, ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι γενικά εκτείνεται από το 16ο-15ο αι. ως τον 6ο-1ο αι. μ.Χ. Για την περίοδο αυτή ιδιαίτερα δύσκολο είναι, κάποτε και ακατόρθωτο, να καθοριστεί το δεύτερο όριο, δηλαδή ο χρόνος του αρχέτυπου ή των αρχετύπων.

Η τρίτη περίοδος ανέρχεται από την εποχή του αρχέτυπου ή των αρχετύπων ως το *αυτόγραφο* του συγγραφέα, δηλαδή ως τη μορφή του κειμένου, με την οποία ο συγγραφέας το έθεσε –αν ο ίδιος το έθεσε– στη διάθεση του κοινού. Στην περίοδο αυτή, που στην πράξη καλύπτει κυρίως τους ελληνιστικούς και τους κλασικούς χρόνους, τοποθετούνται και τα

2. Στο μεγαλύτερο μέρος του άρθρου αυτού ο όρος «παραδόση» χρησιμοποιείται με γενική-της έννοια, ή, όταν η χρήση-της εξιδικεύεται, εννοείται η *άμεση* παράδοση. Για τις διάφορες «μορφές» παράδοσης βλ. παρακάτω σ. 31-33.

3. Η ορολογία που χρησιμοποιείται στην έκθεση αυτή είναι η πιο κοινά παραδεκτή και ίσως η πιο «συντηρητική». Για τους όρους αυτόγραφο, προαρχέτυπο, αρχέτυπο, υπαρχέτυπο, βλ. παρακάτω σσ. 21 και 31, 20, 23 και 26 αντίστοιχα.

προαρχέτυπα των κλασικών συγγραφέων, δηλαδή οι κριτικές θεωρήσεις (διορθώσεις) των κειμένων που είχαν επιμεληθεί οι φιλόλογοι (γραμματικοί) των ελληνιστικών χρόνων.

Η διαίρεση αυτή, που γίνεται για λόγους μεθοδολογικούς, είναι βέβαια πολύ γενική και σχηματική. Μέσα στις τρεις μεγάλες περιόδους υπάρχουν και άλλες μικρότερες που διαφοροποιούνται η μία από την άλλη από σημαντικά γεγονότα, τα οποία επηρεάζουν διαφορετικά κάθε φορά την παράδοση των κειμένων. Στην τρίτη π.χ. περίοδο, που στην κανονική ιστορική εξέλιξη είναι ουσιαστικά η πρώτη, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερα μικρότερα αυτόνομα τμήματα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: α) το τμήμα, στο οποίο επικρατεί η προφορική σύνθεση και παράδοση των κειμένων, κυρίως των ποιητικών· β) το τμήμα από την εισαγωγή και διάδοση της αλφαβητικής γραφής ως τα τέλη του 6ου αι.· γ) το τμήμα του 5ου και 4ου αι., στο οποίο προοδευτικά χάνει σπουδαιότητα όλο και περισσότερο η προφορική σύνθεση και προφορική παράδοση· και δ) το τμήμα των γραμματικών της ελληνιστικής εποχής, κατά το οποίο αναπτύσσεται συνειδητή φιλολογική μέθοδος της παραδόσεως των κειμένων με τα βιβλία.

Η μελέτη της ιστορίας της παραδόσεως των κειμένων είναι στην ουσία η μελέτη της ιστορίας του βιβλίου, αφού το βιβλίο, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις που θα δούμε⁴, στάθηκε ο κυριότερος φορέας των κειμένων. Η ιστορία πάλι του βιβλίου επηρεάσθηκε από διάφορους παράγοντες, κυρίως τεχνικούς (γραφή, γραφικές ύλες, γραφικά υγρά και όργανα, εξωτερική μορφή του βιβλίου κτλ.), αλλά και ανθρώπινους (συγγραφείς, αντιγραφείς, φιλόλογους, αναγνώστες, βιβλιοφίλους, βιβλιοθηκάρχους κτλ.) ή γενικότερα ιστορικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς, που διαφορετικά κάθε φορά ευνόησαν ή εμπόδισαν την αντιγραφή και την κυκλοφορία των βιβλίων.

Στη σύντομη πραγμάτευση που ακολουθεί θα καταβληθεί προσπάθεια να επισημανθούν οι επιδράσεις που άσκησαν κάθε φορά στις διάφορες περιόδους αυτοί ή εκείνοι οι παράγοντες –αλλά και άλλοι δευτερεύοντες– στην παράδοση των κειμένων.

Ξεκινούμε από την παλαιότερη εποχή.

Η αναζήτηση των αρχών σε κάθε ζήτημα είναι από τα δυσκολότερα προβλήματα για την έρευνα, γιατί αυτές, καθώς ανάγονται στο μακρινό παρελθόν, συνήθως καλύπτονται από πυκνό σκοτάδι. Στην περίπτωσή-

4. Βλ. παρακάτω σύντομη παράδοση σ. 31-32.

μας το πρόβλημα γίνεται ακόμη πιο δύσκολο, επειδή στις αρχές της λογοτεχνίας-μας βρίσκονται τα εκτενή ομηρικά έπη, που η μελέτη-τους έχει από καιρό δημιουργήσει το γνωστό μεγάλο και περίπλοκο ομηρικό πρόβλημα.

Χωρίς να μπορούμε σε λεπτομέρειες-του, επισημαίνουμε μερικά σημεία που αφορούν την ιστορία της παραδόσεως των ομηρικών κειμένων.

Η αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β' (1400-1200), παρά τις αρχικές προσδοκίες, δεν έλυσε το πρόβλημα της σύνθεσης και παράδοσης των ομηρικών κειμένων, και για άλλους λόγους αλλά και διότι η γραφή εκείνη δεν ήταν κατάλληλη για λογοτεχνικά κείμενα και μάλιστα τόσο εκτενή⁵.

Η γραφή με την οποία γράφτηκαν ή πρωτοκαταγράφηκαν τα ομηρικά έπη, ή τουλάχιστον τα δύο κυριότερα από αυτά, η Ιλιάδα και η Οδύσσεια, πρέπει να ήταν η ελληνική αλφαβητική γραφή που προήλθε από το φοινικικό αλφάβητο· η εποχή που τα μεγάλα έπη έπαιρναν την τελική μορφή-τους συμπίπτει ή ακολουθεί άμεσα την εποχή κατά την οποία γινόταν η προσαρμογή του φοινικικού αλφάβητου στις φωνητικές ιδιορρυθμίες της ελληνικής γλώσσας (γύρω στο 1000-800 π.Χ. σύμφωνα με τη γνώμη των πιο πολλών ερευνητών).

Σε ποιο υλικό γράφτηκαν ή πρωτοκαταγράφηκαν τα ομηρικά έπη και αργότερα τα έργα του Ησίοδου ή ακόμη και τα έργα των λυρικών ποιητών του 7ου και 6ου αι., και ποια μορφή είχαν τα αυτόγραφα-τους, μας είναι άγνωστο. Αν όμως λάβουμε υπόψη-μας το γεγονός ότι η γραφή και η τεχνική του βιβλίου εισήχθησαν στην Ελλάδα από τη λοιπή Ανατολή και όχι από την Αίγυπτο, τότε με αρκετή πιθανότητα μπορούμε να υποστηρίξουμε πως τα πρώτα κείμενα της πρώτης αυτής περιόδου πρέπει να γράφτηκαν ή σε πινακίδες (ξύλινες, πήλινες, μετάλλινες κτλ.) ή σε κατεργασμένο δέρμα. Πλατιά χρήση του παπύρου για μια εποχή τόσο πρώιμη πρέπει μάλλον να αποκλειστεί⁶. Οι πινακίδες και το δέρμα, που η χρήση-

5. A. Lesky, *Ιστορία της αρχ. ελλ. λογοτεχνίας*, σ. 100.

6. Βασικό είναι για το πρόβλημα που αμφιλέγεται το όχι πολύ γνωστό έργο του Carl Wendel, *Die Griechisch-römische Buchbeschreibung verglichen mit der vorderen Orients*. Hallische Monographien 3, Haale (Saale) 1949. Για τον πάπυρο και τη χρήση-του στην Ελλάδα βλ. E. G. Turner, *Greek Papyri*. Για τις γραφικές ύλες στην αρχαιότητα χρήσιμο παραμένει και το έργο του E. Θόμψων - Σ. Λάμπρου, *Εγχειρίδιον ελληνικής και λατινικής Παλαιογραφίας*, Αθήναι 1903, Κεφ. Β' και Γ'. Βλ. και E. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική Παλαιογραφία*, Κεφ. Β'.

τους στην Ανατολή είναι απόλυτα βεβαιωμένη⁷, τα χρόνια εκείνα ήταν τα κυριότερα γραφικά υλικά και στην Ελλάδα. Αυτό ενισχύεται για τον ελληνικό χώρο από αρχαιολογικά ευρήματα (π.χ. από τις πινακίδες της Γραμμικής Α' και Β'), από τη σχετική ορολογία (πίναξ, δέλτος, πυκτίον, αναπτύσσω, διφθέρα κτλ.) και από αρχαίες μαρτυρίες. Ο Ηρόδοτος, π.χ., στο πολυσυζητημένο χωρίο-του (5, 58), όπου κάνει λόγο για την παραλαβή του φοινικού αλφαβήτου από τους Έλληνες, αναφέρει ότι οι Ίωνες από επίδραση των «βαρβάρων» (διάβαζε «ανατολικών λαών») έγραφαν πάνω σε δέρμα, την ονομασία του οποίου είχαν δώσει για ένα διάστημα και στον πάπυρο⁸. Ανάλογη πληροφορία για τους ανατολικούς λαούς δασύζει και ο ιατρός και ιστοριογράφος Κτησίας, που έζησε δεκαεφτά περίπου χρόνια (405-387 π.Χ.) στην αυλή του Αρταξέρξη του Μνήμονα.

Στο πρώτο λοιπόν τμήμα της πρώτης περιόδου της ιστορίας της παραδόσεως των κειμένων επικρατεί η προφορική σύνθεση και παράδοση των κειμένων⁹, ενώ στο δεύτερο, που αρχίζει με την καθιέρωση της αλφabetικής γραφής, οι ποιητές και οι συγγραφείς (οι επικοί, λυρικοί, φιλόσοφοι, λογογράφοι κτλ.) καταγράφουν τα έργα-τους, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι έχουμε ακόμη –ως τα τέλη τουλάχιστον του 5ου αι.– κάποια αναπτυγμένη «βιομηχανία» βιβλίου.

Κατά το τρίτο τμήμα της πρώτης περιόδου, που καλύπτει τα κλασικά χρόνια (5ος και 4ος αι. π.Χ.), προοδευτικά υποχωρούν η προφορική σύνθεση και η προφορική παράδοση και κερδίζει έδαφος η διάδοση του βιβλίου.

Για την αλλαγή αυτή υπάρχουν μαρτυρίες ήδη από τις αρχές του 5ου αι. Στην τέχνη εμφανίζονται συχνά θέματα από τον κόσμο του βιβλίου, ενώ στη λογοτεχνία γίνονται συχνές αναφορές σ' αυτόν.

Από τις αρχές του 5ου αι. έχουμε το γνωστό αγγείο του «Δούριδος», όπου στη σκηνή διδασκαλίας που εικονίζεται ο δάσκαλος κρατά ανοιχτό κύλινδρο από πάπυρο· σε μια αττική υδρία του 440-430 π.Χ. απεικονί-

7. Στη Μεσοποταμία, αλλά και αλλού, έχουν βρεθεί χιλιάδες πινακίδες που ανάγονται στο 2800 π.Χ.: το 1954 εξάλλου βρέθηκε αραμαϊκός κύλινδρος από δέρμα που χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

8. *Και τὰς βύβλους διφθέρας καλέουσι ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ οἱ Ἴωνες, ὅτι κοτὲ ἐν σπάνι βύβλων ἐχρέοντο διφθέρησι αἰγέησι τε καὶ οἰέησι· ἔτι δὲ καὶ τὸ κατ' ἐμὲ πολλοὶ τῶν βαρβάρων ἐς τοιαύτας διφθέρας γράφουσι.*

9. Για τις έρευνες του Milman Parry και των συνεργατών-του και για τη συμβολή στο ομηρικό πρόβλημα της θεωρίας της λεγόμενης «προφορικής σύνθεσης» (oral composition) βλ. A. Lesky, ό.π., σσ. 43, 73, 75, 111.

ζεται η Σαπφώ να μελετά τα ποιήματά-της από έναν ανοικτό κύλινδρο από πάπυρο· σε μια αττική επιτύμβια στήλη της ίδιας εποχής παρασταίνεται ένας νέος να διαβάζει από ανοικτό κύλινδρο¹⁰ κτλ.

Ανάλογες μαρτυρίες έχουμε από τη λογοτεχνία· στην *Απολογία του Σωκράτη* (26 d) του Πλάτωνα ο Σωκράτης λέει ότι τα βιβλία του Αναξαγόρα μπορούσε εύκολα κανείς να τα αγοράσει στην αγορά των Αθηνών και μάλιστα σε φθηνή τιμή¹¹, ενώ ο Αριστοφάνης στις *Κωμωδίες-του κοροϊδεύει τον Ευριπίδη για τις βιβλιακές γνώσεις-του*. (Βλ. *Βάτραχοι* 943 και 1408-1409. Πρβ. και 1114).

Στην ανάπτυξη του βιβλίου και στην κυκλοφορία-του κατά την εποχή εκείνη φαίνεται πως περισσότερο είχε βοηθήσει η κίνηση των σοφιστών παρά το αττικό δράμα, όπως παλαιότερα είχε υποστηρίξει ο Wilamowitz. Εναντίον μάλιστα της γραπτής διδασκαλίας, που ήταν νεοτερισμός των σοφιστών, ασκήθηκε έντονη πολεμική από τον Αριστοφάνη, το Σωκράτη και τον Πλάτωνα, που πίστευαν ότι η γραπτή διδασκαλία κατέστρεφε τη φυσική μνήμη, στην οποία στηριζόταν η προφορική παράδοση, και ότι αχρήστευε τη διαλεκτική, που βοηθούσε στην ανεύρεση της αλήθειας και στην καλλιέργεια του ζωντανού λόγου. Αυτό εξηγεί, καλύτερα ίσως από κάθε άλλη υπόθεση, γιατί ο Σωκράτης δεν έγραψε τίποτε και γιατί σχεδόν όλες οι αναφορές που γίνονται από τους συγγραφείς αυτούς στον κόσμο του βιβλίου είναι υποτιμητικές και σχετίζονται είτε άμεσα είτε έμμεσα με την κίνηση των σοφιστών¹².

Παρ' όλες όμως τις πρώτες αντιδράσεις η κυκλοφορία του βιβλίου μεγάλωνε και μάλιστα κέρδιζε έδαφος ανάμεσα και στους παλαιούς-του πολέμιους. Οι δύο μεγαλύτερες π.χ. αθηναϊκές σχολές, η *Ακαδημία* του Πλάτωνα και ο *Περίπατος* του Αριστοτέλη, εκμεταλλεύτηκαν την ύπαρξη του βιβλίου, για να συλλέξουν πολύτιμα βοηθήματα για τη διδασκα-

10. Το αγγείο του Δούρη σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυτικού Βερολίνου. Εικόνα-του βλ. στον E. Buschor, *Griechischen Vasen*, Μόναχο 1969. Εξαιρετική έγχρωμη φωτογραφία-του βλ. και στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Β', σ. 460. Η αττική υδρία βρίσκεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Αθηνών. Εικόνα-της βλ. στον E. U. Turner, *Greek Papyri*, πίνακες. Η επιτύμβια στήλη σήμερα βρίσκεται στη μονή Κρουπτοφέρρης (Grottaferrata). Εικόνα-της βλ. στον H. L. Pinner, *The World of Books in classical Antiquity*, Leiden 1958 (προμετωπίδα).

11. Η τελευταία λεπτομέρεια δεν πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά λέξη, αλλά να θεωρηθεί δείγμα της γνωστής σωκρατικής ειρωνείας.

12. Βλ. π.χ. τους υπαινιγμούς του Σωκράτη για τα βιβλία του Αναξαγόρα και τις κοροϊδίες του Αριστοφάνη για τις βιβλιακές γνώσεις του Ευριπίδη.

λία-τους και για να καταγράψουν και να διασώσουν τους μεταγενέστερους τη διδασκαλία των ιδρυτών-τους. Σήμερα πιστεύουμε πως η πρώτη «έκδοση» των έργων του Πλάτωνα, η γνωστή ως *Ακαδημαϊκή*, πρέπει να έγινε από τους πρώτους κιόλας μαθητές του Πλάτωνα. Γνωρίζουμε ακόμη ότι ο Αριστοτέλης είχε αποκτήσει μεγάλη βιβλιοθήκη που περιήλθε στη σχολή του, για να καταλήξει αργότερα στη Ρώμη, όπου την μετέφερε ο Σύλλας το 78 π.Χ.

Το να καθορίσουμε την τύχη και τις περιπέτειες που είχαν τα κείμενα στην εποχή εκείνη, δηλαδή στην περίοδο της αρχαιότητας με την πιο αυστηρή έννοιά-της, είναι παρά πολύ δύσκολο, σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις ακατόρθωτο, όχι μόνο γιατί τα χρόνια εκείνα είναι πολύ απομακρυσμένα, αλλά και γιατί τα «κλασικά» έργα δεν είχαν ακόμη γίνει αξιοσέβαστα λείψανα –δεν είχαν γίνει «κείμενα»– αλλά ζούσαν στο νου και στην καρδιά των ανθρώπων. Πώς γράφονταν τα κείμενα τότε, πώς εξασφαλιζόταν η γνησιότητά-τους και πώς μεταβιβάζονταν από τη μια γενιά στην άλλη είναι κάτι που μόνο κατά προσέγγιση μπορούμε να ανιχνεύσουμε και αυτό πάλι όχι για όλα τα έργα, αλλά για ορισμένα μόνο. Είναι ωστόσο δυνατό να υποστηριχθεί με αρκετή βεβαιότητα ότι τα κείμενα, τουλάχιστον των μεγάλων συγγραφέων, αποτελούσαν αντικείμενο κάποιας φροντίδας. Αυτό το γενικό συμπέρασμα βγαίνει από τη γνωστή παράδοση για τη νομοθεσία του Σόλωνα ή του Ίππαρχου, του γιου του Πεισίστρατου, που υποχρέωνε τον ένα ραψωδό να αρχίζει την απαγγελία των ομηρικών ποιημάτων στα Παναθήναια από εκεί όπου σταματούσε ένας άλλος (ἐξ ὑποβολῆς ἢ ἐξ ὑπολήψεως ἐφεξῆς). Το ίδιο προκύπτει και από τη μεταγενέστερη παράδοση για τη «συλλογή» ή την «κριτική θεώρηση» των ομηρικών ποιημάτων που έγινε με φροντίδα του Πεισίστρατου, μολονότι από την παράδοση αυτή έχουν αμφισβητηθεί κύρια σημεία, και προπαντός από τη συγκρότηση του πρώτου επίσημου αντίγραφου των τραγικών που έγινε στα χρόνια του άρχοντα Λυκούργου (330 π.Χ.) και που αργότερα με τη γνωστή «πονηριά» των αλεξανδρινών φιλολόγων κατέληξε, στα χρόνια του Πτολεμαίου Γ' (247-221), στη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας. Βέβαια και του κειμένου αυτού η κριτική αξία δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί, γιατί ήταν περισσότερο μια απλή καταγραφή που απέβλεπε στο να προφυλάξει τα έργα των τραγικών από διάφορες αυθαιρεσίες (ηθοποιών κτλ.)· αυτό ακριβώς όμως μαρτυρεί τη «φροντίδα», για την οποία κάναμε λόγο. Τέλος και οι έμμεσες¹³ μαρτυρίες της εποχής

13. Για την έμμεση παράδοση, βλ. παρακάτω σ. 31.

– παραθέσεις π.χ. στίχων του Ομήρου από τον Πλάτωνα, στίχων των τραγικών από τον Αριστοφάνη κτλ.– και αυτές συχνά προδίνουν κείμενα προσεγμένα.

Το τελευταίο –τέταρτο– τμήμα της αρχαίας περιόδου καλύπτει την ελληνιστική εποχή, κατά την οποία η φιλολογία συγκροτείται σε επιστήμη, διαμορφώνεται δηλαδή συνειδητή «επιστημονική» μέθοδος για τη μελέτη των κειμένων που τώρα πια παραδίνονται με τα βιβλία. Βέβαια και στο παρελθόν δεν είχε λείψει η απασχόληση με τα παλαιότερα κείμενα, τότε όμως ενδιέφεραν περισσότερο προβλήματα ερμηνεία και λιγότερο κριτικής των κειμένων και η έρευνα ήταν εμπειρική. Τώρα στην Αλεξάνδρεια, την Πέργαμο, αλλά αργότερα και σε άλλες πόλεις του ελληνιστικού κόσμου, δημιουργούνται μεγάλες βιβλιοθήκες, όπου εργάζονται ικανοί φιλόλογοι (γραμματικοί), που ασχολούνται με υπομνηματισμό των κειμένων αλλά και με κριτική θεώρησή-τους, για να δώσουν σ' αυτά μια γνησιότερη μορφή. Τέτοιοι φιλόλογοι, για να αναφέρουμε μερικά από τα πρώτα ονόματα, ήταν στην Αλεξάνδρεια ο Ζηνόδοτος (πέθανε γύρω στο 260 π.Χ.), ο πρώτος του Ομήρου διορθωτής, ο Κάλιμαχος (περίπου 300-240 π.Χ.), δημιουργικός ποιητής αλλά και συνετός φιλόλογος, ο Ερατοσθένης (276/3-196/3 π.Χ.), θετικός επιστήμονας αλλά και φιλόλογος, που ακριβώς γι' αυτή την καθολικότητα των ενδιαφερόντων-του πρώτος διεκδίκησε το νέο τίτλο *φιλόλογος* αντί του παλαιού *γραμματικός*, ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος (περίπου 258/5-180 π.Χ.), που δεν ήταν ούτε ποιητής ούτε θετικός επιστήμονας, αλλά ο πρώτος καθαρά φιλόλογος, γνωστός για τις υποθέσεις των τραγωδιών, ο Αρίσταρχος (περίπου 216-144 π.Χ.) και άλλοι.

Στη φιλολογική σχολή της Περγάμου που βρισκόταν σε αντίθεση με την αντίστοιχη της Αλεξάνδρειας (με κύριες τάσεις την αλληγορία στην ερμηνεία και την ανωμαλία στη γραμματική) κυριότερος φιλόλογος ή, όπως ο ίδιος ονόμαζε τον εαυτό-του κριτικός ήταν ο Κράτης ο Μάλωτης¹⁴.

Στην ιστορία των κειμένων οι κριτικές εκδόσεις που επιμελήθηκαν οι φιλόλογοι της εποχής αυτής ονομάζονται αλεξανδρινά ή ελληνιστικά προαρχέτυπα. Το να φθάσουμε σ' αυτά ή να τα ανασυγκροτήσουμε από τα

14. Για τη γένεση και την ακμή της φιλολογίας στην Αλεξάνδρεια, την Πέργαμο αλλά και σε άλλες πόλεις του ελληνιστικού κόσμου βλ. αναλυτικά R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας* I, Μέρος Β', κεφ. I-VIII, σσ. 103-332. Συντομότερα A. Lesky, *ό.π.*, σσ. 1064-1072.

βυζαντινά χειρόγραφα είναι το ίδιο δύσκολο, όσο και το να φθάσουμε στα αυτόγραφα των συγγραφέων. Μόνο μια αμυδρή ιδέα είναι δυνατό να σχηματίσουμε για τη μορφή που είχαν τα κείμενα στα προαρχέτυπα, είτε από παπύρινα αποσπάσματα που μπορούν να μας οδηγήσουν λίγο πολύ απευθείας σ' αυτά είτε από άλλες έμμεσες μαρτυρίες, κυρίως από αρχαία σχόλια που διασώζουν γραφές, οι οποίες αποδίδονται στον έναν ή τον άλλο φιλόλογο της εποχής εκείνης.

Ο κύριος φορέας των κειμένων στην εποχή εκείνη ήταν ο κύλινδρος από πάπυρο. Το να γνωρίζουμε την υλική σύσταση και την τεχνική της κατασκευής-του πολλές φορές βοηθεί στο να λύσουμε ή τουλάχιστον να καταλάβουμε καλύτερα πολλά προβλήματα της παραδόσεως των κειμένων. Επειδή π.χ. ο κύλινδρος κατασκευαζόταν από 5-20 φύλλα από πάπυρο (κολλήματα) και το μήκος-του ήταν περιορισμένο, πολλές φορές ένα μεγάλο έργο, που δεν ήταν δυνατό να περιληφθεί σε έναν κύλινδρο, γραφόταν σε περισσότερους κυλίνδρους (τόμους). Αν τώρα συνέβαινε –και δυστυχώς συνέβαινε, φαίνεται, συχνά– να χαθούν ή να καταστραφούν ορισμένοι τόμοι, χανόταν και το αντίστοιχο κείμενο που περιείχαν. Έτσι εξηγείται γιατί από τα κείμενα μερικών συγγραφέων (π.χ. του Θεόδομου, του Πολύβιου, του Διόδωρου του Σικελιώτη κ.ά.) έχουν χαθεί ολόκληρα βιβλία. Μια άλλη τεχνική λεπτομέρεια που βοηθεί στο να υπολογίσουμε τη φύση και την έκταση των κενών στα κείμενα (lacunae) είναι το ότι ο κύλινδρος από πάπυρο, που γραφόταν κατά στήλες (σελίδες) και σε μικρές σειρές (στίχους) από 12-15 γράμματα, καταστρέφεται στο επάνω και κάτω μέρος. Έτσι συνήθως χάνονταν οι πρώτες ή οι τελευταίες ή οι πρώτες και οι τελευταίες σειρές από τις στήλες¹⁵.

Η μορφή της γραφής που χρησιμοποιήθηκε την εποχή αυτή για το γράψιμο των κυλίνδρων ήταν η λεγόμενη φιλολογική γραφή των παπύρων. Ήταν μια μεγαλογράμματη γραφή που γραφόταν συνεχώς, χωρίς οι λέξεις να χωρίζονται μεταξύ-τους (scriptio continua), με ελάχιστα κάπου κάπου σημεία στίξης και τονισμού. Η γραφή αυτή, που στους πιο παλιούς φιλολογικούς παπύρους είναιγωνιώδης και ακόμη μοιάζει πολύ με τη γραφή των επιγραφών της αντίστοιχης εποχής, σιγά σιγά με τη χρησι-

15. Από τον κώδικα, που οι βυζαντινοί τον τοποθετούσαν «πλαγιαστά» και όχι «όρθια», όπως συνηθίζουμε εμείς σήμερα να αραδιάζουμε τα βιβλία στη βιβλιοθήκη, καταστρέφονταν και χάνονταν τα πρώτα ή τα τελευταία ή και τα πρώτα και τα τελευταία φύλλα-του. Γι' αυτό, προκειμένου για κώδικες, μιλάμε για χειρόγραφα α-κέφαλα ή κολοβά ή ακέφαλα και κολοβά.

μοποίηση διαφορετικών μέσων και υλικών (του καλάμου και του παπύρου) αρχίζει να γίνεται στρογγυλότερη (στρογγυλόσχημος ή βιβλικός ρυθμός) ή να διαφοροποιείται, για να διαμορφωθούν τα διάφορα είδη της ελληνικής μεγαλογράμματης γραφής¹⁶.

Το τέλος της πρώτης μεγάλης περιόδου, που ουσιαστικά με την ιστορία της παραδόσεως των χειμένων είναι το τέλος της αρχαίας εποχής, για ειδικούς λόγους τοποθετείται γύρω στον 1ο-2ο αι. μ.Χ. Δηλαδή το τέλος της αρχαίας εποχής, προκειμένου για την ιστορία των χειμένων, δεν ταυτίζεται απόλυτα με τα όρια που θέτουμε ως τέλος του αρχαίου κόσμου, προκειμένου για την πολιτική και πολιτιστική ιστορία, γιατί κατά την κρίσιμη και μεταβατική εποχή του 1ου και του 2ου αι. μ.Χ., σε ό,τι αφορά τον κόσμο του βιβλίου, αρχίζουν να εμφανίζονται νέα στοιχεία που οριοθετούν νέα εποχή.

Η πιο σπουδαία αλλαγή που συντελείται στην αρχή της νέας περιόδου και που αυτή κυρίως την διαφοροποιεί από την προηγούμενη είναι η βαθμιαία αντικατάσταση του παπύρινου κυλίνδρου από τον περγαμινό κώδικα¹⁷. Με την εμφάνιση του Χριστιανισμού, και πιο συγκεκριμένα από τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ. και αργότερα, οι Χριστιανοί από αποστροφή προς τον ειδωλολατρικό πάπυρο υιοθέτησαν για τα θρησκευτικά

16. Η ελληνική μεγαλογράμματα γραφή και τα διάφορα είδη-της τα τελευταία χρόνια έχουν συστηματικά μελετηθεί από τον ιταλό ειδικό G. Galvallo. Βασικό είναι το έργο-του *Ricerche sulla maiuscola biblica*, Φλωρεντία 1967.

17. Ο κώδικας θα γίνει η μορφή του χειρόγραφου-βιβλίου σ' ολόκληρη τη βυζαντινή εποχή. Κατασκευαζόταν στην αρχή από πάπυρο ή περγαμνή και ύστερα από χαρτί. Στα κύρια χαρακτηριστικά-του μοιάζει με το σημερινό έντυπο βιβλίο. Προέρχεται από την εξέλιξη των «κεκρωμένων» πινακίδων, μόνο που τώρα δεν έχουμε συνένωση φύλλων από ξύλο, αλλά τετραδίων από περγαμνή. Γι' αυτό και όλοι οι παλιοί όροι που προσδιόριζαν τις πινακίδες, όπως *πίναξ*, *δέλτος*, *πυκτίς*, *πυκτίον*, *πυξίς*, *πυξίον* κτλ., με μια ελαφριά σημασιολογική μεταβολή, χρησιμοποιήθηκαν στη βυζαντινή εποχή, για να ονομάσουν τον κώδικα. Βλ. Β. Atsalos, *La terminologie du livre-manuscrit à l'époque byzantine. Première partie*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 168-169.

Ο C. H. Roberts σε ειδική μελέτη-του για τον κώδικα («*The Codex*», *Proceedings of the British Academy* 40, 1957, σ. 187) καθορίζει με μεγαλύτερη ακρίβεια την προέλευση του κώδικα: ο περγαμινός κώδικας προέρχεται από τον κώδικα από πάπυρο, που ήταν μια μίμηση του περγαμινού σημειωματάριου. Αυτό με τη σειρά-του προέρχεται από τους ρωμαϊκούς κώδικες για τους Νόμους, που ήταν οι παλιές γνωστές πινακίδες.

Ενδεικτικά ακόμη είναι και τα ποσοστά που διαπιστώνει ο άγγλος ειδικός («*The Codex*», σ. 184) για τη χρήση του κώδικα στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες: 2,31% για το 2ο αιώνα, 2,9% για το 2ο-3ο αιώνα, 16,8% για τον 3ο αιώνα, 48,14% για τον 3ο-4ο αιώνα και 73,95% για τον 4ο αιώνα.

κείμενα την περγαμηνή ως γραφική ύλη και τον κώδικα ως σχήμα βιβλίου. Η μετάβαση ωστόσο αυτή από τον κύλινδρο στον κώδικα δεν έγινε για συναισθηματικούς μόνο λόγους, όπως συνήθως υπερτονίζεται, αλλά και για άλλους πιο πρακτικούς και ουσιαστικούς, γιατί ο κώδικας σε σύγκριση με τον κύλινδρο παρουσιάζει πλεονεκτήματα πολύ σοβαρά¹⁸: είναι πιο εύρηστος, μπορεί να τοποθετηθεί σ' ένα αναλόγιο και έτσι αφήνει ελεύθερα και τα δύο χέρια, δέχεται στερεό δέσιμο και αντέχει πιο πολύ στο χρόνο, και το σπουδαιότερο, κάθε φύλλο, κυρίως περγαμηνό, γράφεται και στις δύο επιφάνειες και έτσι μπορεί να χωρέσει όχι μόνο ολόκληρο πια ένα μεγάλο έργο ενός συγγραφέα αλλά και περισσότερα έργα ενός ή διαφόρων συγγραφέων. Αυτό δίνει τέλος στον κατακεραματισμό των μεγάλων έργων και εξασφαλίζει την ακεραιότητά-τους ή επιτρέπει τη δημιουργία μεγάλων συλλογών. Και πραγματικά από την εποχή αυτή αρχίζει η δημιουργία μεγάλων σωμάτων (corpus). Αρχίζουν δηλαδή και μεταγράφουν τα κείμενα από τους κύλινδρους στους κώδικες, και έργα που καταλάμβαναν πολλούς κυλίνδρους από πάπυρο τώρα χωρούν σε έναν ή δύο κώδικες από περγαμηνή. Οι πρώτοι αυτοί κώδικες από περγαμηνή, που συνήθως ήταν γραμμένοι στο λεγόμενο *στρογγυλόσχημο* ή *βιβλικό ρυθμό*, αποτελούν τα *αρχέτυπα* και τοποθετούνται από τον 1ο ως τον 6ο αι. μ.Χ.

Κατά την αντιγραφή των έργων από κυλίνδρους σε κώδικες έγιναν και μερικά λάθη που επηρέασαν την ιστορία των κειμένων. Αν π.χ. οι κύλινδροι ενός έργου δεν αντιγράφηκαν με τη σειρά-τους, αυτό επηρέασε την τάξη των βιβλίων, τα οποία για αιώνες αντιγράφονταν με ταραγμένη σειρά. Αν πάλι οι κύλινδροι είχαν φθορές –όπως είπαμε συνήθως στο επάνω και στο κάτω μέρος των *σελίδων*– τα κείμενα αντιγράφονταν με κενά που συνέχισαν να διαιωνίζονται.

Ένα άλλο σημαντικό γεγονός που παρατηρείται ήδη από την αρχή της περιόδου αυτής είναι η απώλεια ορισμένων έργων της αρχαίας λογοτεχνίας. Όσα έργα κατά την περίοδο αυτή δε μεταγράφηκαν από κυλίνδρους σε κώδικες χάθηκαν, εκτός από εκείνα που σε σπάνιες περιπτώσεις σώθηκαν ακέραια ή αποσπασματικά απευθείας από παπύρους. Ένας λόγος που συνετέλεσε στη μη μεταγραφή αυτή ήταν και το γεγονός πως την εποχή εκείνη είχαν αρχίσει να γίνονται για λόγους εκπαι-

18. Σε μια μεταβατική εποχή, όπως ήταν οι πρώτοι αιώνες μ.Χ., δεν έλειπαν κώδικες και από πάπυρο. Ο Δύσκολος π.χ. του Μένανδρου μας σώθηκε σε κώδικα από πάπυρο του 3ου αι. μ.Χ.

δευτικούς διάφορες επιτομές, ανθολογίες, διασκευές, χρηστομάθειες κτλ. Αυτό είχε αποτέλεσμα να μη μεταγραφούν τα πρωτότυπα έργα και έτσι να μην αντιγράφονται πια και σιγά σιγά να χαθούν.

Η αναγέννηση των κλασικών γραμμάτων που είχε φθάσει στο αποκορύφωμά-της στα χρόνια των Αντωνίνων (2ος αι. μ.Χ.) με την ακμή της λεγόμενης Δεύτερης σοφιστικής και που είχε δώσει μια ώθηση και στη φιλολογική καλλιέργεια και στην αντιγραφή των κειμένων δεν κράτησε πολύ. Μέσα στη γενική αναστάτωση και στασιμότητα των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (περίπου 650-850) τα κλασικά κείμενα ούτε διαβάζονταν ούτε αντιγράφονταν. Το ενδιαφέρον των ανθρώπων της εποχής εκείνης στρεφόταν σε έργα θρησκευτικά, εκκλησιαστικά, θεολογικά ή ακόμη και σε «τεχνικά», μαθηματικά ή ιστορικά. Έτσι στην εποχή αυτή συντελείται μια δεύτερη απώλεια κλασικών κειμένων, που ίσως είναι και η πιο μεγάλη. Ευτυχώς όμως πολλά κείμενα είχαν διασωθεί, έστω και χωρίς να διαβάζονται, σε μοναστηριακές ή άλλες δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες, και έτσι, όταν έφθασε η περίοδος της πρώτης αναγέννησης¹⁹ των αρχαίων γραμμάτων στα χρόνια του Φωτίου και του Αρέθα, ανασύρθηκαν από αυτές τις βιβλιοθήκες πολύτιμα παλαιά χειρόγραφα με τα λησμονημένα κείμενα.

Τώρα όμως είχε γίνει μια νέα επαναστατική αλλαγή στην τεχνική του βιβλίου, που τη φορά αυτή αφορούσε τη γραφή. Από τη λεγόμενη επισεσυρμένη (cursive) γραφή των εγγράφων και των κειμένων καθημερινής χρήσης είχε διαμορφωθεί η μικρογράμματη γραφή (minuscule)²⁰ που είχε θέσει σε αχρηστία τη μεγαλογράμματη. Τα παλαιά λοιπόν χειρόγραφα που ξεθάβονταν από τις βιβλιοθήκες και που ήταν γραμμένα στη μεγαλογράμματη γραφή –κώδικες από περγαμηνή, κάποτε όμως και κώδικες ή ακόμη και κύλινδροι από πάπυρο– έπρεπε, για να είναι πρακτι-

19. Βασικό για την εποχή είναι το έργο του P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971.

20. Για το πρόβλημα της προέλευσης της μικρογράμματης γραφής βλ. Β. Atsalos, *La terminologie du livre-manuscrit*, σ. 253, όπου και η σχετική βιβλιογραφία ως το 1971. Βλ. επίσης Ε. Mioni ό.π., κεφ. ΣΤ'. Τα ως το 1974 γνωστά δεδομένα επανεξετάζει ο C. Mango σε μια ανακοίνωσή-του στο *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris 21-25, Octobre 1974, Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, No 559, Παρίσι 1977, όπου (σσ. 175-180) διαπιστώνει πως στις τελευταίες δεκαετίες δεν προέκυψαν νέα στοιχεία που να αλλάζουν τις γνωστές θέσεις. Οι θέσεις αυτές ωστόσο είναι ενδεχόμενο να αναθεωρηθούν από τα νέα σημαντικά ευρήματα του Σινά, βλ. L. Politis, *Nouveaux manuscrits grecs découverts au mont Sinaï. Rapport préliminaire*, *Scriptorium* 34, 1980, 4-17.

κά χρήσιμα, να μεταγραφούν σε νέους περγαμηνούς κώδικες με τη νέα μικρογράμματη γραφή.

Αυτός είναι ο λεγόμενος μεταχαρακτηρισμός²¹ των βυζαντινών χειρογράφων, που άρχισε στα χρόνια του Φωτίου και του Αρέθα και που κάποτε συνεχίστηκε μεμονωμένα ως πολύ αργά στο 12ο ή 13ο αι.

Υπολογίζεται ότι την εποχή εκείνη μεταχαρακτηρίστηκαν 900 περίπου κείμενα, δηλαδή λίγο περισσότερα από αυτά που σώζονται σήμερα. Όσα κείμενα, για τον άλφα ή βήτα λόγο, δε μεταχαρακτηρίστηκαν τότε, αυτά χάθηκαν για πάντα²², όπως χάθηκαν τα έργα που δεν αντιγράφηκαν από κυλίνδρους σε κώδικες κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες.

Ο μεταχαρακτηρισμός δεν ήταν απλή μηχανική αντιγραφή, αλλά πολλές φορές συνοδευόταν από πραγματική φιλολογική εργασία, όπως μαρτυρούν η μέριμνα για ενοποίηση της ορθογραφίας και για κανονικό τονισμό και στίξη, οι περιθωριακές ή διάστιχες διάφορες γραφές (*variae lectiones*), η συνένωση των σωμάτων των σχολίων με τα κείμενα²³ κτλ. Μερικοί μάλιστα πιστεύουν ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι λόγιοι του 9ου και 10ου αι. εργάζονταν με πολλά παλαιά αντίγραφα, για να απαρτίσουν ένα νέο κείμενο κριτικά αποκαταστημένο. Τα μεταχαρακτηρισμένα χειρόγραφα πολλές φορές έπαιρναν έναν επίσημο χαρακτήρα: τα κατέθεταν σε μια μεγάλη βιβλιοθήκη και χρησίμευαν ως πρωτότυπα για μεταγενέστερες αντιγραφές. Για όλους αυτούς τους λόγους δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι τα μεταχαρακτηρισμένα χειρόγραφα συχνά σώζουν κείμενο καλύτερο από ό,τι σώζουν οι πάπυροι. Τα μεταχαρακτηρισμένα π.χ. χειρόγραφα του Πλάτωνα σώζουν κείμενο καλύτερο από ό,τι ο πάπυρος του Φαίδωνα που χρονολογείται εκατό μόλις χρόνια αργότερα από το θάνατο του φιλόσοφου.

Παλαιότερα πίστευαν ότι όλα τα μεταγενέστερα χειρόγραφα ανά-

21. Για το μεταχαρακτηρισμό βασικό παραμένει το έργο του A. Dain, *Les manuscrits*, Παρίσι ²1964, σσ. 124-135. Χρήσιμα στοιχεία βρίσκει κανείς και στους E. Mioni, ό.π., σσ. 82, 88 και 120.

22. Ο Φώτιος γνώριζε κάπου εκατό κείμενα περισσότερα από όσα εμείς γνωρίζουμε. Τα κείμενα αυτά χάθηκαν στο διάστημα από τον 9ο ως το 15ο αιώνα.

23. Τα σχόλια, που ως τότε συνήθως ήταν γραμμένα σε χωριστά χειρόγραφα, τώρα καταχωρίζονται στα περιθώρια των ίδιων των χειρογράφων που περιέχουν και τα κείμενα και για διάκριση γράφονται με μια «μικρή» στρογγυλόσχημη γραφή (*petite onciale*) που έχει πολλές βραχυγραφίες, όπως το βλέπουμε σε χειρόγραφα που σώζουν τέτοια σχόλια γραμμένα με το ίδιο το χέρι του επίσκοπου Αρέθα.

γονται σε ένα μεταχαρακτηρισμό (απλή ή κλειστή παράδοση, βλ. παρακάτω). Προσεκτικότερη όμως και λεπτομερέστερη αντιβολή των κειμένων, που βασίζεται στη μελέτη του συνόλου των σωζόμενων χειρογράφων ενός έργου ή όσο γίνεται μεγαλύτερου αριθμού αυτών, ενισχύει όλο και περισσότερο τη γνώμη ότι σε ορισμένες περιπτώσεις είχαμε και περισσότερους μεταχαρακτηρισμούς, που γίνονταν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο σε διαφορετικούς τόπους ή σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα (πολλαπλή ή ανοικτή παράδοση, βλ. παρακάτω).

Η περίοδος του μεταχαρακτηρισμού είναι σημαντικό ορόσημο όχι μόνο για την ιστορία αλλά και για την κριτική των κειμένων. Τα αντιγραφικά λάθη που γίνονταν ανάμεσα σε ορισμένα γράμματα που είχαν το ίδιο περίπου σχήμα ανάγονται σε δύο περιόδους: σε λάθη που οφείλονται στη μεγαλογράμματη γραφή και σε λάθη που οφείλονται στη μικρογράμματη γραφή. Στην πρώτη γίνονταν, π.χ., λάθη ανάμεσα τα Ε/Θ/Ο/С κοκ., ενώ στη δεύτερη ανάμεσα στα β/η/κ (π.χ. *ήκόντων* αντί *ήβώντων*), στα μ και ν^{23α}, κοκ.

Τα χειρόγραφα της περιόδου του μεταχαρακτηρισμού (τα μεταχαρακτηρισμένα χειρόγραφα) είναι τα λεγόμενα υπαρχέτυπα ή, κατά έναν άλλο χαρακτηρισμό, «οι πιο κοντινοί κοινοί πρόγονοι της παραδόσεως»²⁴. Όπως δείχνει ο δεύτερος χαρακτηρισμός, που είναι περισσότερο περιγραφικός ορισμός και λιγότερος ειδικός όρος, τα χειρόγραφα αυτά, είτε σώζονται είτε όχι, είναι ουσιαστικά οι αρχαιότεροι «μάρτυρες» της παράδοσης, στους οποίους μπορούμε να φθάσουμε. Είναι τα πρωτότυπα, από τα οποία με διαδοχικές αντιγραφές προήλθαν τα σωζόμενα χειρόγραφα. Γι' αυτό τα σωζόμενα χειρόγραφα συνδέονται μεταξύ-τους και με μια γενεαλογική σχέση, την οποία οι φιλόλογοι προσπαθούν να καθορίσουν στο λεγόμενο στέμμα των χειρογράφων. Ο καταρτισμός ωστόσο του στέμματος δεν είναι πάντοτε ευχερής, ή τουλάχιστον δεν είναι τόσο ευχερής, όσο κάποτε είχαν πιστέψει, γιατί τα κείμενα δέχονταν συνεχώς νέες επεμβάσεις, είτε τα ίδια τα μεταχαρακτηρισμένα χειρόγραφα –οπότε οι άμεσοι ή έμμεσοι απόγονοι, δηλαδή τα αντίγραφα που προήλθαν από αυτά σε διάφορα χρονικά διαστήματα, δεν παρουσιάζουν το ίδιο κείμενο– είτε τα αντίγραφα που προέρχονταν από τα μεταχαρακτηρισμένα χειρόγραφα. Συνέπεια των διαδοχικών επεμβάσεων των βυζαντινών

23α. Τα γράμματα αυτά στη μικρογράμματη γραφή έχουν περίπου το ίδιο σχήμα.

24. «Le-plus-proche-commun-ancêtre-de-la-tradition» (sic): A. Dain, *Les manuscrits*, σ. 122.

λογίων στα κείμενα (πλουτισμός-τους με διάφορες γραφές, δανεισμένες από βυζαντινά χειρόγραφα άλλης οικογένειας, προσωπικές διορθώσεις κτλ.) είναι ότι τα βυζαντινά χειρόγραφα παρουσιάζονται συχνά «μολυσμένα», ή, σύμφωνα με άλλη ορολογία, προέρχονται από «σύμφυρση» (contaminatio). Η «μόλυνση» ή η «σύμφυρση» αυτή, που στο παρελθόν δεν την πρόσεχαν όσο έπρεπε, ή οδηγεί σε λανθασμένο στέμμα ή καθιστά τη σύνταξη-του ανέφικτη.

Η αναγεννητική κίνηση και η φιλολογική δραστηριότητα που είχαν αρχίσει στον 9ο αι. θα συνεχιστούν και στους κατοπινούς αιώνες, για να φθάσουν στο αποκορύφωμά-τους στο 13ο και 14ο αι. Έτσι στο 10ο αι. δεσπόζει η δραστηριότητα των λεγόμενων εγκυκλοπαιδιστών, που με επικεφαλής το λόγιο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ' τον Πορφυρογέννητο (912-959) καταρτίζουν λεξικά, σώματα σχολίων, μεγάλες συλλογές απανθισμάτων (excerpta), κυρίως από ιστορικά έργα²⁵, κτλ.

Στο 12ο αι. δρουν ο Ισαάκ και ο Ιωάννης Τζέτζης και ο επίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος, που είναι περισσότερο ερμηνευτές και σχολιαστές και λιγότερο «εκδότες». Κύριοι εκπρόσωποι στο 13ο και 14ο αι. είναι στην Κωνσταντινούπολη ο Μάξιμος Πλανούδης και ο Μανουήλ Μοσχόπουλος, ενώ στη Θεσσαλονίκη ο Θωμάς Μάγιστρος και ο μαθητής-του Δημήτριος Τρικλίνιος. Ο καθένας από τους λόγιους αυτούς έχει να επιδείξει σημαντική δραστηριότητα σε κάποιο ιδιαίτερο φιλολογικό τομέα, με κοινή προσφορά όλων τον πλουτισμό των νεότερων χειρογράφων με διάφορες γραφές που προέρχονταν ή από νέες δικές-του αντιβολές ή από προσωπικές διορθώσεις²⁶.

Στα χρόνια αυτά διαδραματίστηκαν και μερικά σημαντικά ιστορικά ή πολιτιστικά γεγονότα που είχαν σοβαρές επιπτώσεις και στην ιστορία των κειμένων.

Από τα ιστορικά γεγονότα το σπουδαιότερο είναι η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204, που είχε πολλαπλές επιδράσεις και στην ιστορία των κειμένων, και επιζήμιες και ευεργετικές. Η πιο επιζήμια είναι πως κατά την Άλωση του 1204 καταστράφηκαν αρ-

25. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι η κίνηση αυτή στάθηκε αφορμή να χαθούν τα πρωτότυπα από μερικά ακόμη έργα, όπως είχαν χαθεί και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους που ήταν, όπως είπαμε, πάλι εποχή επιτομών, ανθολογιών κτλ.

26. Ο πλουτισμός των νεότερων χειρογράφων με διάφορες γραφές, αλλά και ο αποφασιστικός παραμερισμός κάθε στοιχείου που θεωρούσαν ως μη γνήσιο αποτελούν τη βασική διαφορά στη μέθοδο εργασίας των φιλολόγων αυτών από την αντίστοιχη μέθοδο εργασίας των γραμματικών της ελληνιστικής εποχής.

κετά χειρόγραφα και έτσι χάθηκαν και άλλα κείμενα. Αυτή είναι ίσως η τελευταία μεγάλη απώλεια αρχαίων κειμένων, γιατί κατά την οριστική άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453 τα κείμενα είχαν ήδη μεταφερθεί στη Δύση ή είχαν διασπαρθεί σε άλλα κέντρα, όπου και διασώθηκαν. Ευεργετική επίδραση είναι ότι ύστερα από το 1204 δημιουργήθηκαν νέα κέντρα και παρατηρήθηκε μια «αποκέντρωση» στη φιλολογική δραστηριότητα. Ενώ δηλαδή ως το 1204 σχεδόν αποκλειστικό πνευματικό κέντρο και κατά συνέπεια και κέντρο αντιγραφής και διάδοσης των χειρογράφων ήταν η Κωνσταντινούπολη, με την άλωση του 1204 δημιουργήθηκαν και νέα κέντρα, ένα από τα οποία, το πιο αξιόλογο, ήταν η Θεσσαλονίκη.

Από τα πολιτιστικά-τεχνικά γεγονότα το σημαντικότερο είναι το ότι την εποχή αυτή για την αντιγραφή των κειμένων αρχίζει η χρησιμοποίηση του χαρτιού. Το χαρτί, που ήταν παλαιά κινέζικη εφεύρεση, είχε γίνει γνωστό στο Βυζάντιο και την Ευρώπη από τους Άραβες. Οι βυζαντινοί χρησιμοποίησαν δύο είδη χαρτιού: στην αρχή το ανατολικό ή, όπως αλλιώς λέγεται, βομβύκινο ή βαμβύκινο, που η χρήση-του απλώνεται από τα μέσα του 11ου ως τα τέλη του 14ου αιώνα, και ύστερα, από τα μέσα του 13ου αι. και εξής, το δυτικό²⁷.

Η διάδοση του χαρτιού θεωρείται τόσο σπουδαίο γεγονός, ώστε μερικοί φθάνουν να πουν ότι ήταν πιο σημαντική και από την εφεύρεση της τυπογραφίας. Υπολογίζεται ότι το χαρτί, «η περγαμνή των φτωχών», όπως χαρακτηριστικά ειπώθηκε, ήταν πέντε φορές πιο φθινό από την περγαμνή. Καταλαβαίνει λοιπόν κανείς πόσο το χαρτί βοήθησε στην κυκλοφορία του βιβλίου και στη διάδοση των κειμένων, καθώς μάλιστα η χρήση-του γενικευόταν στην κρίσιμη εποχή του 13ου και 14ου αι., στο αποκορύφωμα δηλαδή της φιλολογικής και πνευματικής αναγέννησης που παρατηρούνταν στα χρόνια των Παλαιολόγων.

Στα χρόνια αυτά η χρήση του χαρτιού και η μεγάλη ζήτηση του βιβλίου επιφέρουν ορισμένες αλλαγές και στην εσωτερική και εξωτερική του εμφάνιση. Ύστερα από το 12ο αι. τα βιβλία δεν είναι τα ωραία χει-

27. Τα σχετικά με τη χρήση δύο ειδών χαρτιού στο Βυζάντιο, τα χρονικά όρια της χρησιμοποίησής-τους, τον ορισμό αντικειμενικών κριτηρίων για τη διάκρισή-τους έχει συστηματικά μελετήσει σε σειρά εργασιών-του ο γάλλος παλαιολόγος και κωδικολόγος J. Irigoin. Βασική παραμένει η εργασία-του *Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin*, *Scriptorium* 4, 1950, 194-204. Χρήσιμα στοιχεία βρίσκει κανείς και στου E. Mioni, *ό.π.*, σ. 37-42.

ρόγραφα τα γραμμένα με επιμέλεια και πολυτέλεια σε στήλες και καλυμμένα με πολυτελή στάχωση, αλλά γίνονται σιγά σιγά όργανα εργασίας για προσωπική μελέτη ή για διδασκαλία. Πολλοί καθηγητές ή λόγιοι αντιγράφουν οι ίδιοι για προσωπική χρήση-τους τα κείμενα που τους χρειάζονται, χωρίς να καταφεύγουν σε επαγγελματίες γραφείς. Για λόγους οικονομίας γράφουν σ' ολόκληρη την επιφάνεια του χαρτιού πολύ πυκνά και γεμίζουν τα περιθώρια με σχόλια γραμμένα με γράμματα πολύ μικρά και με πολλές βραχυγραφίες. Η ανάγνωση των χειρογράφων αυτών σήμερα είναι εξαιρετικά επίπονη.

Στο μεταξύ η επικοινωνία που είχε αρχίσει ανάμεσα σ' Ανατολή και Δύση με τις σταυροφορίες και που είχε ανανεώσει το ενδιαφέρον του δυτικού κόσμου για τα ελληνικά γράμματα συνεχίστηκε και στους κατοπινούς αιώνες. Έτσι, πριν από την οριστική άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), είχαν ήδη φθάσει στην Ευρώπη, κυρίως στην Ιταλία, αρκετοί Έλληνες λόγιοι (Μανουήλ Χρυσολωράς, Γεμιστός ή Πλήθων, Βησσαρίων κ.ά.) που έφεραν μαζί-τους και αρκετά ελληνικά χειρόγραφα. Με τη φυγή των Ελλήνων λογίων στη Δύση ύστερα από την Άλωση απλώς εξακολούθησε κάτι που είχε αρχίσει νωρίτερα και που θα συνεχισθεί και αργότερα, όταν ή οι ίδιοι οι Έλληνες θα πηγαίνουν ή με δική-τους προτροπή οι προστάτες-τους θα στέλνουν αποστολές στα παλαιά βυζαντινά κέντρα (Κωνσταντινούπολη, Άθω, Μετέωρα, Σινά, Κάτω Ιταλία, Σικελία κτλ.), για να συγκεντρώσουν ελληνικά χειρόγραφα στα νέα κέντρα της Ευρώπης και κυρίως της Ιταλίας (Ρώμη, Φλωρεντία, Βενετία κτλ.). Παράλληλα στα νέα ευρωπαϊκά κέντρα Έλληνες φυγάδες εργάζονταν ως αντιγραφείς και αναπαρήγαγαν πολλά ελληνικά χειρόγραφα, με τα οποία πλούτιζαν τις βιβλιοθήκες ή τις συλλογές των ευγενών. Ενώ όμως, όπως είδαμε, τον τελευταίο καιρό στο Βυζάντιο αντιγραφείς χειρογράφων ήταν συνήθως φιλόλογοι και τα χειρόγραφα χρησίμευαν ως όργανα εργασίας, τώρα τα χειρόγραφα γίνονται απλώς μέσα μελέτης κάποτε μάλιστα μόνο αντικείμενα συλλογής και η αναπαραγωγή-τους είναι υπόθεση εμπορίου, μερικές φορές όχι πολύ έντιμου.

Στα χρόνια αυτά είχε συντελεσθεί και η μεγάλη εφεύρεση της τυπογραφίας, που ουσιαστικά έθεσε τέρμα στην εποχή των χειρογράφων. Μολοντί και ύστερα από την ανακάλυψη της τυπογραφίας η αναπαραγωγή χειρογράφων συνεχίστηκε για πολλούς αιώνες όχι μόνο στα απομακρυσμένα ελληνικά μοναστηριακά κέντρα, αλλά και στη Δύση, όπου ορισμένοι συλλέκτες ζητούσαν να τους αντιγράφουν και έντυπα ακόμη, για

τα περισσότερα ωστόσο κλασικά κείμενα η ιστορία της παραδόσεώς-τους ουσιαστικά σταματά κάπου γύρω στην εποχή αυτή. Με την τυπογραφία και την Αναγέννηση διαμορφώνεται νέα κατάσταση, που για την παράδοση των κειμένων δεν έχει σημασία, γιατί η μορφή που είχαν πάρει τα κείμενα την εποχή εκείνη δεν αλλοιώνεται πια. Παρακολουθώντας την ιστορία του κάθε κειμένου ύστερα από τη λεγόμενη πρώτη-του έκδοση (editio princeps) δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να παρακολουθούμε τις διαδοχικές-του εκδόσεις. Άλλωστε η παράδοση των κειμένων από την εφεύρεση της τυπογραφίας και ύστερα συνδέεται στενά με τη διαμόρφωση της κριτικής των κειμένων. Βέβαια, όπως είδαμε, το πρόβλημα της «έκδοσης» των κειμένων είχε τεθεί και στο παρελθόν —στην ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή, στα χρόνια του Φωτίου και του Αρέθα, στα χρόνια των Παλαιολόγων—, αλλά κυρίως σ' αυτή την περίοδο, με την τυπογραφία, η τεχνική της αναπαραγωγής των κλασικών κειμένων, από τις πρώτες εκδόσεις ως τις σύγχρονες λεγόμενες κριτικές εκδόσεις, περνά πολλούς πειραματισμούς και διάφορα στάδια, για να καταλήξει στη διαμόρφωση μια συστηματικής επιστημονικής μεθόδου, όπως τελικά τη διατύπωσε στο πρώτο μισό του 19ου αι. ο γερμανός φιλόλογος Lachmann, του οποίου βέβαια οι θέσεις με τον καιρό και αυτές ξεπεράστηκαν ή αναθεωρήθηκαν²⁸. Κατά το μακρό αυτό διάστημα η κριτική στάση των φιλολόγων απέναντι στα χειρόγραφα γνώρισε πολλές διακυμάνσεις, από την αφελή και αβασάνιστη χρησιμοποίηση ενός οποιουδήποτε χειρογράφου έως την πλήρη δυσπιστία στα χειρόγραφα και την άνθηση των διορθώσεων με εικασίες (19ος αι.). Σήμερα επικρατεί εμπιστοσύνη στη χειρόγραφη παράδοση, που πρέπει να εξετάζεται στο σύνολό-της. Αλλά η διαπραγματέυση της ιστορίας της κριτικής των κειμένων θα ξέφευγε από τα όρια και τους σκοπούς της έκθεσης αυτής. Έτσι περιοριζόμαστε στην ιστορία της παραδόσεως των κειμένων ως το τέλος της δεύτερης μεγάλης περιόδου που συμπίπτει με τα όρια του 15ου και 16ου αι.

28. Μια σύντομη αλλά συστηματική εξέταση του ζητήματος βρίσκει κανείς στου S. Timpanaro, *La genesi del metodo del Lachmann*, Φλωρεντία 1963, όπου διαπιστώνεται ότι από τη λεγόμενη «μέθοδο του Lachmann» πολύ λίγα είναι τα στοιχεία που πραγματικά ανήκουν στον ίδιο τον Lachmann! Άφθονα στοιχεία αλλά σκορπισμένα σε μια εκτενή διαπραγματέυση με κύριο στόχο την ιστορία της κλασικής φιλολογίας από το 1300-1850 θα βρει κανείς και στο δεύτερο τόμο του R. Pfeiffer (βλ. επιλ. βιβλ.). Βλ. ακόμη το πρώτο κεφάλαιο του κλασικού έργου του G. Pasquali, *Storia* (επιλ. βιβλ.).